

Рись Л. Ф.

КОМПОЗИТНІ НАЙМЕНУВАННЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПРОЦЕСУ КАТЕГОРИЗАЦІЇ

Зі зміною наукової парадигми та поширенням когнітивного підходу до вивчення мовних явищ мовні дані виступають матеріалом для аналізу і моделювання ментальних процесів: на їхній основі досліджуються механізми породження і сприйняття мовлення, взаємодії комунікантів, процеси категоризації та концептуалізації світу. Пізнавальна діяльність людини по категоризації світу та характеристики окремих категорій, що функціонують у національних мовних картинах світу, стали предметом багатьох досліджень [3; 9; 1; 10].

«Кожний акт найменування є актом категоризації – осмислення позначуваного як приналежного до якоїсь із відомих рубрик членування світу» [5, с. 328]. Віднесення конкретного предмета чи явища до якоїсь категорії відбувається на основі спільності їхніх об'єктивних чи функціональних характеристик, а інколи спирається на існувачі в рамках певної культури прототиби чи стереотипи, які можуть містити деякі асоціативні, психологічні по своїй природі ознаки. Об'єднання об'єктів у категорію передбачає наявність певних зв'язків між членами цієї категорії, які можуть утворювати певну ієрархічну структуру, проявляться на рівні родо-видових відношень «об'єкт – узагальнююча назва». Слово, що стоїть вище по рангу, називає родові поняття (гіперонім) і володіє меншою кількістю ознак, а отже ширшим екстенсіоналом (більшою кількістю денотатів), ніж слово, що підпорядковується йому (гіпонім). Видове поняття успадковує ознаки роду і крім того має певні видові диференціальні ознаки, якими воно відрізняється від інших членів категорії. Дані ознаки збагачують інтенціонал гіпоніма, і, як наслідок, він володіє більш обмеженим класом денотатів.

Крім того в межах однієї категорії встановлюються однорівневі зв'язки між об'єктами (горизонтальний аспект категоризації). Гіпоніми одного порядку отримали назву ко-гіпонімів, вони являють собою окремий концептуальний клас, під яким мається на увазі «групування слів чи об'єктів за певним принципом, що піддається експлікації» [9, с. 47].

Актуальність нашого дослідження обумовлена необхідністю вивчення засобів експлікації категоріальних ознак на граматичному, словотворчому та лексичному рівнях. Перспективним у цьому плані видається дослідження похідної лексики, зокрема субстантивних композитів німецької мови. Складні слова відіграють важливу роль у категоризації світу, адже їхньою основною функцією визнається виділення об'єкта з класу тотожних йому об'єктів по певній ознаці та утворення субкласів [4, с. 158; 11, с. 177]. Другий конституент композита є відповідальним за класову категоризацію, перший конституент обмежує даний клас певним субкласом. Завдяки цьому відбувається вербалізація нових виокремлених деталей, нових ділянок нашого досвіду, які позначаються в той же час через відомі категорії вищого рівня абстракції.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні способів експлікації гіпо-гіперонімічних структур знання у формальній структурі детермінативних субстантивних композитів та ролі композитних найменувань у пізнавальній діяльності людини по категоризації предметів і явищ навколишнього світу. Аналіз субстантивних композитів здійснюється нами за допомогою фреймового моделювання концептів (концептуальних структур), вербалізованих композитними структурами.

Слідом за С. А. Жаботинською [2, с. 21], ми виділяємо класифікаційну інформацію про місце концепту в ієрархічній системі категорій як окремий тип фреймових структур, складну гіпо-гіперонімічну структуру. Даний тип фрейму служить структуруванню інформації, представленій на граматичному та лексичному мовних рівнях.

Структуру даного фрейму ми розуміємо як ієрархію категоріальних значень певного концепту. Так, всі поняття, представлені в мові іменниками, володіють загальнокатегоріальним значенням «предметність». Одні з них мають своє матеріальне вираження, тому мисляться як підкатегорія «конкретних» понять, інші являють собою підкатегорію «абстракції». Конкретні поняття класифікуються в свою чергу як «живі істоти» чи «неживі істоти». При цьому, як зазначає О. Лещак, наукова та наївна картини світу можуть суттєво розійтися [6, с. 161-162].

Останнім в даній ієрархії виступає власне понятійний елемент, що не ділиться далі в гіпо-гіперонімічному відношенні і об'єднує окремі референти, що підводяться під даний концепт. В семантичній структурі слова даний елемент значення відповідає денотативному значенню слова і містить інформацію, чим саме дане поняття відрізняється від йому подібних, що входять до вищестоячої категорії. Саме вона фіксується лексикографічними джерелами. Серед фреймових структур дана інформація буде міститися в предметному фреймі. Так, напр., категоріальна частина значення концепту «тварина» буде включати такі категоріальні значення як «предметність», «конкретне», «жива істота», а ознаки, які відрізняють тварину від інших живих істот лежатимуть у сфері предметного фрейму і виступатимуть як категоріальні уже для гіпонімічних понять, що об'єднуються даним гіперонімом.

Виділення в структурі поняття категоріальних значень можливе саме завдяки принципу успадкування інформації нижчестоячими поняттями. Підведення певних видових понять під родові поняття відбувається саме завдяки тому, що родові поняття входять до їхнього складу в якості складової частини категоріального значення. Таке тлумачення суперечить на перший погляд логіці, оскільки окремі поняття звичайно розуміються як такі, що входять до складу загальних. Однак тут слід відрізнити інтенціонал певної категорії (її когнітивне, інформаційне наповнення) та екстенсіонал (кількість підведених під неї денотатів/референтів). Так, ілюструючи поняття «тварина», ми не можемо назвати всіх представників даної категорії, однак, характеризуючи поняття «кіт» чи «лев» ми відразу скажемо, що це – тварина.

У фреймовій моделі концепту зазвичай виділяють особливий слот для позначення відношення до більш загального фрейму, який заповнюється його назвою. Напр., у фреймовій структурі концепту «дуб» буде наявним гіперонімічний слот, що несе інформацію про належність даного предмета до категорії «дерева».

Тип зв'язку між предметними сутностями, що утворюють гіпо-гіперонімічний (таксономічний) фрейм, визначається С.А. Жаботинською як відношення включення ознаки або екзистенцію видових розбіжностей [2, с. 21]:

ТАКЕ ДЕЩО: рід *включає* ТАКЕ ДЕЩО: вид/рід *включає* ТАКЕ ДЕЩО: вид

Композити німецької мови, називаючи певне поняття, мають здатність експлікувати не лише певні його характеристики, але й називати більш загальне (родове) поняття, яке належить до наступного в ієрархії категоріальних смислів рівня, і під яке підводиться даний вид (вони характеризуються гіперонімічним видом мотивації згідно теорії мотивації О. О. Селіванової [8, с. 164]). Однак експлікація гіпероніма може виконувати різні функції, а родові поняття бути в різних відношеннях з конститuentами композита і самим найменованим поняттям. При аналізі структури композитів нами були виділені такі різновиди гіпонімічних фреймових структур, репрезентованих композитами:

1) Експлікативні композити (термін Л. Ейхінгера) або роз'яснюючі (*verdeutlichende Komposita*) (термін В. Флейшера) – композити, у яких перший компонент експліцитно підпорядковується більш загальному поняттю, яке імпліцитно вже є у ньому присутнім. Л. Ейхінгер вважає, що мова йдеться про класифікаційно-експлікативне застосування, про впорядкування в більш загальні класи, орієнтоване на певні типи текстів, про класифікацію, акцентування імпліцитно присутнього в першому компоненті аспекту, який виокремлюється з першого елемента як певна категорія з метою досягнення відповідного рівня абстракції [11, с. 77].

Гіпонімічні структури такого типу експлікуються композитами *Abi – Prüfung, Eulenvogel, Castor – Behälter, Wüstengebiet, Schockzustand, Waisenkind*. Співвідношення конститuentів може бути представлено такою схемою:

ТАКЕ ДЕЩО В (рід) включає ТАКЕ ДЕЩО А (вид)

Значення композиту (С) наближається у даному випадку до значення першого конститuenta А, різниця полягає в акценті, що робиться на категорію більш загального рівня, що може бути спричиненим дискурсивними, прагматичними вимогами застосування поняття. Гіперонім, експлікований другим конститuentом В, належить в основному до базового рівня категоризації, що ще раз підтверджує думку вчених про те, що більшість наших знань структуровані на даному рівні, і саме експлікація категорії базового рівня дозволяє мовцю/слухачу краще зрозуміти певне поняття, співвіднести його із системою наявних у нього знань.

У композитах з першим віддієслівним іменником (напр., *Entwicklungsprozess, Amtsenthebungsverfahren, Mordtat, Kampfhandlung*) конститuent В експлікує такі загальнокатегоріальні значення як «процес», «дія», що, на перший погляд, суперечить нашому припущенню, що експлікована категорія належить до наступного в ієрархії категоріальних смислів рівня. Однак пояснення цьому ми знаходимо в гібридній семантиці віддієслівного іменника, який поряд із категоріальною ознакою «предметність» успадковує від дієслова його категоріальні понятійні ознаки «процес», «дія», які, на думку О. Лешака, входять до складу значення іменника в якості видо-типового значення, і тому ономазіологічний тип «субстантивована дія» далі не ділиться на рівнофункціональні групи, що співвідносилися б один з одним як подібні по якійсь гіпонімічній ознаці [7].

2) Композити, що служать виділенню певного об'єкта із класу йому подібних. Даний клас, що виступає гіперонімом для позначуваного, представлений зазвичай категорією базового рівня і експлікується в структурі композита в якості другого конститuenta, перший – ознака, що є властивою видовому поняттю, гіпоніму (композиту), напр., *Blaubeere, Nadelbaum, Rindfleisch*, що може бути представленим загальною схемою:

ТАКЕ ДЕЩО В (рід) включає ТАКЕ ДЕЩО С (вид)

Структура такого гіпонімічного фрейму може розгортатись за рахунок видових ознак позначуваного у предметний, партонімічний чи асоціативний фрейми. Якщо представити таким чином структуру конкретного композита, частина фрейму, що представляє вид, отримає додаткові характеристики, напр., схема фрейму «*Nadelbaum*» розширюється за рахунок партонімічного фрейму:

ДЕЩО «ДЕРЕВО» (рід) включає ДЕЩО «ХВОЙНЕ ДЕРЕВО» (вид)



ТАКЕ, що має ДЕЩО «Хвою»

Композити, мотивовані одним і тим же гіперонімом, виступають по відношенню один до одного ко-гіпонімами, членами однієї категорії чи концептуального класу. В теорії семантичного поля дана категорія відповідає певному полю. Варто відмітити, що не всі члени цієї категорії завжди є рівноправними. Напр., серед композитів, мотивованих гіперонімом *Baum* є композити, що не позначають якийсь конкретний вид дерев, а групують їх по певній ознаці: *Laubbaum, Nadelbaum, Obstbaum*. Те, що даний рівень категоризації пропускається при мотивації найменувань конкретних дерев, свідчить про те, що дані ознаки і групи дерев є нерелевантними для буденної картини світу, а швидше належать до наукової. А в буденній картині світу ми будь-яке дерево підводимо під категорію «дерево», лише при потребі класифікуємо його як листяне, хвойне чи фруктове.

Експлікація гіперонімічного слота у поєднанні з одним із слотів предметного фрейму є найтиповішою структурою представлення знань, репрезентованою композитами німецької мови. Саме такий спосіб представлення знань служить онтогенезу категоріального смислу у напрямі його звуження, від абстрактного до конкретного, та конкретизації певних ділянок нашого досвіду. Експлікативні композити, навпаки, служать представленням наших знань на вищому рівні абстракції, від конкретного до абстрактного. Та обидва виділені нами види гіпонімічних структур служать упорядкуванню наших знань про світ та експлікації когнітивної діяльності людини по категоризації та класифікації реальної дійсності. Перспективним видається можливість дослідження дискурсивної реалізації даних структур та виявлення їхніх дискурсивних характеристик.

Література

1. Алимущкина О. А. Экспериментальное исследование результатов категоризации и концептуализации // Очерки гуманитарных исследований. Выпуск 1 / Под редакцией Е. В. Лукашевич. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2004. – <http://www.journ.asu.ru/library/Sb1Text.doc>
2. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні студії. – 1999. – Випуск 11. – С. 12-25.
3. Кравченко А. В. Язык и восприятие. Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 1996. – 160 с.

4. Кубрякова Е. С. Словообразование как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики // Теоретические основы словообразования и вопросы создания сложных лексических единиц: Межвузовский сборник научных трудов / Пятигорский пединститут. – Пятигорск, 1988. – С. 3-23.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. Академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Лещак О. В. Методологические основы функционального исследования языковой деятельности (на материале славянских языков): Дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19; 10.02.01. – Тернополь, 1997. – 528 с.
7. Лещак О. В. Языковая деятельность в свете функциональной методологии // www.pu.kielce.pl/strony/Oleg.Leszczak/kniga1996_2.doc
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономастология (монография). – К.: Изд-во украинского филологического центра, 2000. – 248 с.
9. Семантика и категоризация / Ин-т языкознания / Р. М. Фрумкина, А. В. Михеев, А. Д. Мостовая, Н. А. Рюмина / Отв. ред. Ю. А. Шрейдер. – М.: Наука, 1991. – 168 с.
10. Чекулай И. В. Ценность и оценка в категориальной структуре современного английского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.04 / Белгородск. гос. у-т. – Белгород, 2006. // <http://vak.ed.gov.ru/announcements/filolog/ChekulayIV.doc>
11. Eichinger Ludwig M. Deutsche Wortbildung: Eine Einführung. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2000. – 269 S.

Рогальська І. І.

СТРУКТУРА МАКРОКОНЦЕПТУ *ДЕРЕВО* В УКРАЇНСЬКІЙ МКС

Актуальним напрямком досліджень сучасної когнітивної лінгвістики виступає аналіз концептів. У науковій літературі існує значна кількість тлумачень терміна *концепт*, на основі яких можна виділити такі ключові ознаки концепту: 1) містить узагальнене поняття про світ, акумулює знання про певний фрагмент дійсності; 2) формується й перебуває у свідомості людини; 3) часто пов'язаний з вербальним кодом; 4) має відбиток тієї культурної системи, в межах якої сформувався; 5) включає ціннісний, образний компоненти, інформацію про нереальні світи, метафоричні знання, асоціації, символи, конотації тощо; 6) може мати індивідуальні відмінності у свідомості окремої людини [9, с. 94; 4, с. 90-93; 1, с. 70].

Концепт має внутрішню організацію, це не хаотичне нагромадження значень, смислів, уявлень, образів, символів, асоціацій і навіть не їх кон'юнкція, а логічна структура. Культурний концепт має шарову будову [7, с. 142]. В основі концепту лежить вихідна, прототипова модель, тобто основний смисл слугує базою для формування похідних смислів, образів, символів, психологічних особливостей сприйняття. На структурі концепту це відбивається як наявність центральної та периферійної зон [8, с. 73]. Утворення саме ядерно-периферійної структури концепту базується на тому, що не всі конститuentи мають однакову вагу, не всі однаково важливі й відомі носіям культури. Можна виділити 3 шари, або 3 зони, з яких складається концепт: ядро, медіальний шар, периферія. Ядро містить найважливішу інформацію, основні диференційні ознаки, відомі 100% носіїв культури. Медіальний шар – важливі, але не ключові характеристики, обізнаність з якими становить 80-20%. Периферійні ознаки є маловідомими, часто індивідуальними, маловживаними в культурі в цілому (хоча можуть бути суттєвими для окремої людини), вони здебільшого потенційні, ймовірнісні для певного концепту. До ядерної частини завжди входить поняття як основна ідентифікаційна ознака, всі інші компоненти розподіляються між шарами по-різному в різних концептах.

Метою нашої статті виступає дослідження особливостей структури макроконцепту *дерево* в українській мовно-художній картині світу. Наводиться спроба аналізу ядерної частини та напівпериферії. Повний аналіз елементів периферії провести неможливо. Вважаємо *дерево* макроконцептом, оскільки він становить собою сукупність концептів-гіпонімів, охоплює найбільш типові їх властивості, являє певну модель, ідею групи понять [15, с. 229; 10, с. 12].

Макроконцепт *дерево* бере початок свого формування ще з часів появи людства. В період існування його в міфологічній картині світу [5, с. 122] сакральна частина переважала над профанною, хоча й була вторинною. Дерево в своїй життєздатності ніби втілює Безсмертя й таким чином стає символом абсолютного буття, тобто центром світу [3, с. 64]. В образі Світового дерева втілюється поняття кінцевого й безкінечного, воно поєднує в собі всі космічні зони [5, с. 122], уособлює зв'язок між землею та небом, концентрує уявлення про життя і смерть, час і простір. По вертикалі дерево поділяється на три частини – нижню, що символізує підземний світ, середню – земний світ, верхню – небесний світ; у горизонтальній площині світове дерево поділяє часопростір на чотири частини (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима; схід, південь, захід, північ) [11, с. 73].

Структура макроконцепту *дерево* в сучасній українській МКС така: до ядерної частини належить поняття «1. Багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону. 2. Матеріал з цієї рослини, що йде на будівництво та різні вироби» [6, с. 732], фреймові елементи, що містять інформацію про використання дерева, його функції, зовнішній вигляд, типовий локус. Периферія розмита, складається з великої кількості взаємопов'язаних, а іноді й далеких конститuentів. Номен *дерево* праслов'янського походження **dervo*, споріднене з лит. «сосна», гр. «дерево, дуб» тощо, можливо, пов'язане з індоєвропейським коренем *der* – «дерти» (як «обдерте від кори») [2, с. 36]. У сучасному поетичному дискурсі, окрім нормативної повноголосної лексеми *дерево*, трапляється застарілий поетизм з південнослов'янським неповноголоссям *древо*, що має конотацію урочистості, піднесеності. Свідомістю сучасної людини макроконцепт *дерево* сприймається як елемент гіперконцепту *природа*, до якого входять також представники живої природи – тварини, птахи, люди – та неживої – сонце, земля, вітер, сніг тощо. «Природа – в усьому. В зеленому клекоці *Дерев* відногорлих при буйній погоді» (Драч); «так то був час затемнення сонця людей тварин *дерев*» (Мельничук).

Місткий структурний елемент з інформацією про зовнішній вигляд *дерева* пов'язаний з групами концептів «пори року» та «явища природи». Пори року відбиваються на зовнішньому вигляді дерев у такий спосіб: взимку вони голі або вкриті снігом, навесні та влітку – в зеленому листі, восени листя жовтіє, а потім опадає, від чого дерева здаються сумними. «*Дерева* вбрали шуби білі на гілки» (Малко); «У млі осінні терикони. *Дерева* геть оголені й сумні» (Соловей). *Дерева* виступають об'єктом дії таких явищ природи, як вітер, дощ, іній, проміння, а